

TÜRK DÜNYASI

Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi
Sayı: 6 - Güz - 1998

TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE ÜNLÜLER

YARD. DOÇ. DR. MEHMET KARA

Türkmen Türkçesinde dokuz ünlü vardır: a, ä, e, ı, i, o, ö, u, ü. Türkmencede “e” iki türdür. Bunlardan biri Türkiye Türkçesindeki ile aynıdır. Diğeri ise Türkiye Türkçesindeki “e”den daha geniş ve açıktır: ä.

Türkmen Türkçesinin en önemli özelliği, uzun ünlülere sahip olmasıdır. Dokuz kısa ünlünün her birinin uzun şekli de bulunmaktadır. aa, ää, ee, ıı, ii, oo, öö, uu, üü. Uzun ünlüler, genellikle anlam farkı meydana getirirler: *at* “at” - *aat* “ad, isim”; *baş* “baş” - *baaş* “çıban”; *biz* “biz” - *biiz* “delgi aleti”; *düş* - “inmek” - *düyş* “düş, rüya”; *gap* - “kapmak” - *gaap* “kap”; *gız* - “kızmak, ısınmak” - *guz* “kız”; *gurt* “yoğurt kurdu” - *guurt* “kurt, canavar”; *ot* “ot” - *oot* “ateş”; *öç* - “sönmek” - *ööç* “öç, intikam”; *yol* - “yolmak” - *yool* “yol”.

Uzun ünlüler, kapalı ve açık e ünlüleri hariç, Türkmenlerin Latin alfabesinde ünlüler çift yazılarak gösterilmiştir. Türkmenlerin Kiril alfabesinde ve yeni Türkmen Lâtin alfabesinde ise bunlar gösterilmemektedir.

A. KISA ÜNLÜLER

“a” Ünlüsü: Kısa, düz ve geniş bir art damak ünlüsüdür. Kelimelerin değişik yerlerinde yaygın bir şekilde kullanılmaktadır: *açar* “anahtar”, *ağtar* - “aramak”, *alma* “elma”, *ayak* “ayak”, *baaba* “dede”, *çalış* - “değişmek”, *çapavul* “ulak”, *doğan* “kardeş”, *doñaklık* “donukluk”, *gaçak* “kaçak”, *oğlanlık* “çocukluk”, *oocak* “ocak”, *sallañçak* “salıncak”, *yaaşayış* “yaşayış, hayat”, *yalpıldı* “parıldı”.

“ä” Ünlüsü: Kısa, düz ve geniş bir ön damak ünlüsüdür. “a-e” arası bir sestir. Yaygınlık alanı oldukça sınırlıdır. Söz konusu ünlü, *äht* “ahit, söz, yemin”, *ähtimaal* “ihtimal, belki”, *mähribaan* “şefkatli; sevgili”, *pähim* “düşünce, akıl”, *säher* “seher, sabah”, *sähraa* “sahra, çöl” gibi Arap ve Fars dillerinden alınma kelimelerin ilk hecesinde “h” ünsüzünden önce; *über* - < *alıp ber* - “bir şeyi birine vermek, alıp vermek; bir şeyi birisi için satın almak”, *äkel* - < *alıp gel* - “ge-

tirmek”, *ükit-* < *alıp git-* “götürmek” gibi sınırlı sayıda Türkmençe kelimenin de ilk hecesinde kullanılır.

“e” Ünlüsü: Kısa, düz ve geniş bir ön damak ünlüsüdür. Türkmençe kelimelerde yaygın olarak kullanılmaktadır: *berği* “borç”, *değişgen* “şakacı”, *diyersiň* “sanki”, *düvünçek* “bohça”, *eğil-* “eğilmek”, *erin* “dudak”, *erkin* “hür”, *etmiş* “günah, suç” *geçi* “keçi”, *güce* “gece”, *göçer* “hareket”, *göçme* “seyyar”, *göterim* “yığın”, *gövrēli* “hamile”, *gözellik* “güzellik”, *kesdir-* “kestirmek”.

“ı” Ünlüsü: Kısa, düz ve dar bir orta damak ünlüsüdür. Kelimelerin değişik yerlerinde kullanılır: *aaklık* “beyazlık; ücret”, *aargın* “yorgun”, *aaşırım* “geçit”, *aavçıl* “avcı”, *çapışık* “at yarışı”, *çıtık* “asık suratlı”, *dımuk* “bunaltıcı”, *dırmala-* “tırmalamak”, *dırmak* “tırnak”, *gapıl* “kapı”, *gırmılda-* “kıılmıdamak”, *gısumla-* “avuçlamak”, *ılğa-* “koş-”, *ıraak* “uzak”, *ırım* “geleneğe, göreneğe”, *ısnış-* “birbirine ısınmak”.

“i” Ünlüsü: Kısa, düz ve dar bir ön damak ünlüsüdür. Türkmençe kelimelerin çeşitli yerlerinde kullanılır: *birleş-* “birleşmek”, *çiğin* “omuz”, *çişik* “şişkin”, *demirçi* “demirci”, *diirilik* “dirilik”, *dileğ* “dilcek”, *diñşirgen-* “kulak kesilmek”, *gelmişek* “göçmen”, *içil-* “içilmek”, *ilik* “düğme”, *iñle-* “inlemek”, *iñne* “iğne”, *kıçıl* “küçük”, *sinek* “sinek”, *tirsek* “dirsek”, *yiti* “keskin”.

“o” Ünlüsü: Kısa, yuvarlak ve geniş bir art damak ünlüsüdür. Türkmençe kelime tabanlarının sadece ilk hecesinde bulunur: *bokurdak* “boğaz, gırtlak”, *boydaş* “akran”, *goca* “yaşlı”, *gorkı* “korku”, *oğlan* “oğlan; çocuk”, *oka-* “okumak”, *okdurıl-* “atılmak, fırlatılmak”, *omur-* “kırmak, koparmak”.

“o” ünlüsü, söyleyişte Türkmençe kelime tabanlarının birinci hecesinden sonra da bulunmaktadır. Türkmençe kelimelerin ilk hecesinde bulunan “o” ve “u”lar, sonraki hecelerdeki “a”ları söyleyişte yuvarlaklaştırıp “o”ya çevirmektedir: *dolama* → *dolomo* “sarma - yemek türü-”, *duralğa* → *duralğo* “durak”, *gurak* → *gurok* “kurak”, *oğlan* → *oğlon* “oğlan; çocuk”, *yokarı* → *yokarı* “yukarı; yüksek”, *yumala-* → *yumolo-* “yuvarlamak, yuvarlak hâle getirmek”.

Türkmençeye Rusçadan geçen kelimelerin ilk hecesinden sonra da “o” ünlüsü bulunmaktadır: *apolet* “omuzluk”, *dialog* “diyalog”, *diktör* “spiker, sunucu”,

diplomatiya “diplomasi”, *diriyyor* “şef, orkestra şefi”, *ekskavator* “ekskavatör, kazı makinesi”, *garmon* “akordeon”, *gazon* “çimen”, *geolog* “jeolog”.

“o” ünlüsü, Türkmençe birleşik kelimelerinse birinci veya ikinci kelimesinin ilk hecesinde bulunur: *başboğt* “baş örtüsü”, *başbozar* “fesat”, ara bozucu, bozcuncu”, *gopgovı* “çok iyi, pek güzel”, *günortaan* “öğle, öğleyin”, *okylaan* “ok yılanı”, *ortaara* “orta”, *suvotı* “sulak yerlerde yetişen bir bitki”.

“ö” Ünlüsü: Kısa, yuvarlak ve geniş bir ön damak ünlüsüdür. Türkmençe kelime tabanlarının sadece ilk hecesinde bulunur: *çöket* “engin, alçak, çukur”, *çöple-* “toplamak, bir araya getirmek”, *dövük* “kırık”, *gözleğ* “arama, araştırma, keşif”, *öçüş* “sönme, söniş”, *ökünç* “esef, teessüf, üzülmeye”, *ölçeğsiz* “ölçüsüz, sınırsız”, *öyren-* “öğrenmek”.

“ö” ünlüsü, söyleyişte Türkmençe kelime tabanlarının birinci hecesinden sonra da bulunmaktadır. Türkmençe kelimelerin ilk hecesinde bulunan “ö” ve “ü”ler, sonraki hecelerdeki “e”leri söyleyişte yuvarlaklaştırıp “ö”ye çevirmektedir: *döle* → *dölö* “ahır”, *düvmele-* → *düvmölö-* “kabarcıklar oluşmak -su üzerinde-”, *düye* → *düyö* “deve”, *göle* → *gölö* “dana, buzağı”, *güneş* → *günöş* “güneş”, *kömelek* → *kömölök* “mantar”, *öyken* → *öykön* “akciğer”.

“ö” ünlüsü, Türkmençe birleşik kelimelerinse birinci veya ikinci kelimesinin ilk hecesinde bulunur: *aaçgöz* “aç gözli”, *bağrıyken* “karaciğer ve akciğer”, *köpbilmiş* “çok bilmiş, ukalâ”, *yerdöle* “ahır”.

“u” Ünlüsü: Kısa, yuvarlak ve dar bir art damak ünlüsüdür: *bulaşık* “karışık; kapalı”, *buldura-* “parlamak, ışıdamak”, *doğrudan* “gerçekten, hakikaten”, *durna* “turna”, *gaavun* “kavun”, *gövurma* “kavurma”, *govuşğunlı* “enerjik, diri, canlı”, *oodun* “odun”, *tutavaaç* “sap, kulp, kol”, *uçğun* “kıvılcım”, *uşak* “ufak, küçük”, *uvla-* “ulumak”, *uzun* “uzun”.

“u”, normalde Türkmençe kelimelerin ikinci hecesinden sonra bulunmaz: *dokuzuncı* “dokuzuncu”, *duuzluluk* “tuzluluk”, *uçursız* “çok, pek çok, haddinden fazla”, *uukusuz* “uykusuz”, *uulundır-* “üzmek, incitmek” vb.

“u” ünlüsü, “v” ünsüzünün yanında ikinci heceden sonra da bulunabilir: *çapavul* “kurye, ulak; çapulcu”, *garavul* “bekçi”, *gaytavul* “cevap, karşılık”, *haşır-*

davuk “hışırtılı ses çıkaran”, *şaglavuk* “çağlayan, şelâle”, *şatlavuk* “çatırdayan”, *yalpıldavuk* “parlak, parıldayan”.

“u”, yuvarlak ünlüyle başlayan iki heceli kelimelerin kapalı olan son hecesinde de bulunur: *bulut* “bulut”, *goşun* “ordu”, *guşluk* “kuşluk, kuşluk vakti”, *tutuk* “üzgün, gamlı, kederli”, *tutuş* “tam, tamam, bütün”, *uçut* “uçurum”. Ancak yuvarlak ünlüyle başlayan iki heceli kelimelerin açık olan son hecesinde bulunmaz. Çünkü buradaki “u”lar düzleşerek “ı” olur: *buku* “sıgımak, barmak, üstü örtülü yer”, *duru* “duru”, *guyı* “kuyu”, *tutu* “perde”, *ulu* “ulu, büyük” *urğı* “darbe, vurma, vuruş”, *uuku* “uyku” vb.

“u”, Türkmence kelimelerin ikinci hecesinden sonra da söyleyişte bulunur. “u”, kendinden sonra gelen “ı” ünlüsünü söyleyişte yuvarlaklaştırarak “u”ya çevirmektedir: *duuşuşuk* → *duuşuşuk* “randevu, buluşma; karşılaşma; rastlantı, tesadüf”, *guşçuluk* → *guşçuluk* “kümes hayvanı yetiştiriciliği”, *gutuluş* → *gutuluş* “-hastalıktan - kurtulma, iyileşme; kurtulma, kurtuluş”, *turşumtuk* → *turşumtuk* “ekşimsi” vb.

“ü” Ünlüsü: Kısa, yuvarlak ve dar bir ön damak ünlüsüdür: *çökgün* “çukur, alçak, engin”, *dözümlü* “dayanıklı”, *göçgün* “heyecan; öfke; sıcak, hararet”, *görgüli* “çilekeş”, *gündüz* “gündüz”, *güvle-* “uğuldamak”, *söyğüli* “sevgili”, *tükel* “bütün, hep”, *tünek* “yaşanılan yer, ev, hane”, *ülke* “yurt, ülke”, *ünev* “öğüt, nasihat”, *üşe-* “üşümek”.

“ü”, normalde Türkmence kelimelerin ikinci hecesinden sonra bulunmaz: *düşnüksiz* “kapalı, müphem, belirsiz”, *göögümtül* “mavimsi”, *göökçülük* “sebzeçilik”, *gönülük* “doğruluk, dürüstlük” vb.

“ü” ünlüsü “v”nin yanıda ikinci heceden sonra da bulunmaktadır: *cürlevük* “düdük”, *endirevük* “titreyen, titrek”, *gübürdevük* “gürültülü ses çıkaran”.

“ü”, yuvarlak ünlüyle başlayan iki heceli kelimelerin son hecesinde de bulunur: *gürriñ* “sohbet, konuşma”, *öküz* “öküz”, *ümür* “sis, duman, pus”, *üzük* “kopuk, kopmuş”, *üzüm* “üzüm”. Ancak yuvarlak ünlüyle başlayan iki heceli kelimelerin açık olan son hecesinde bulunmaz. Çünkü buradaki “ü” ünlüleri düzleşerek “ı” olmaktadır: *bööri* “kurt”, *öli* “ölü”, *ööri* “mera, otlak”, *süri* “sürü” vb.

“ü” ünlüsü, Türkmence kelimelerin ikinci hecesinden sonra da söyleyişte bulunur. “ü”, kendinden sonra gelen “i” ünlüsünü söyleyişte yuvarlaklaştırıp “ü”ye çevirmektedir: *dümtüniş* → *dümtünüş* “çalışma, çabalama; kafa yorma”, *gümürtik* → *gümürtük* “belirsiz, müphem; şüpheli, kuşku verici”, *öönümçilik* → *öönümçülük* “üretim, üretme”, *üzümçilik* → *üzümçülük* “üzümcülük, üzüm yetiştiriciliği” vb.

B. UZUN ÜNLÜLER

1. Aslı Uzun Ünlüler

Türkmence, ana Türkçedeki aslı uzunlukları en iyi koruyan Türk lehçesidir. Türkmence kelimelerin ilk hecesinde bulunan aslı uzun ünlüler, yukarıda da belirttiğimiz gibi, mana değişikliğine sebep olurlar. Sözü edilen uzunluklar yazıda gösterilmediğinden bunları tespit etmek için sözlüklere baş vurmaya gerekmektedir.

Aslı uzun ünlü bulunduran kelimeleri üç grupta ele almak mümkündür: Kısa karşılığı fiil olan uzun ünlülü isimler, kısa karşılığı isim olan uzun ünlülü isimler, kısa karşılığı fiil olan uzun ünlülü fiiller.

- Kısa Karşılığı Fiil Olan Uzun Ünlülü İsimler: Aslı uzun ünlülerin en yaygın örneklerine, bu tür kelimelerde rastlanmaktadır: *aç*- “açmak” -*aaç* “aç”; *gap*- “kapmak” -*gaap* “kap”; *öç*- “sönmek” -*ööç* “öç”; *yaz*- “yazmak” -*yaaz* “ilkbahar”; *yol*- “yolmak” -*yool* “yol”.

- Kısa Karşılığı İsim Olan Uzun Ünlülü İsimler: Bunlara ait örnekler, birinciye oranla daha azdır: *at* “at” -*aat* “ad”; *baş* “baş” -*baaş* “çıban”; *daş* “dış” -*daaş* “taş”; *ot* “ot” -*oot* “ateş”.

- Kısa Karşılığı Fiil Olan Uzun Ünlülü Fiiller: Sadece birkaç örnekte bulunmaktadır: *gal*- “kalkmak” -*gaal*- “kalmak”; *gay*- “deve yavru beklemek” *gaay*- “uçmak, kaymak”; *yaz*- “yazmak, yaymak” -*yaaz*- “sapmak”.

2. Dolaylı Uzun Ünlüler

Aslı uzun ünlülerin yanı sıra dolaylı uzun ünlüler de Türkmençenin önemli özelliklerindedir. Dolaylı uzun ünlüleri sözlüklerde bulmak mümkün değildir.

Bunları tespit edebilmek için değişik gramerlere ve uzun ünlülerle ilgili detaylı araştırmalara başvurmak gerekir. Dolaylı uzun ünlüler, kelimelerin ikinci ve daha sonraki hecelerinde bulunurlar. Aslında kısa olan ünlüler, genellikle kök sonu ve ek başındaki iki ünlünün üst üste gelmesiyle veya ses düşmesi yoluyla uzarlar. Bu uzamalar, sadece düz ünlülerde meydana gelir. Konuyla ilgili kurallar ve bunlara ait örnekler aşağıdadır:

- Bir kelimenin sonunda bulunan kısa ünlü; yükleme, ilgi ve yaklaşma hâllerinde uzar: *alma* “elma” → *almaanı* “elmayı”, *almaanıñ* “elmanın”, *almaa* “elmaya”; *ene* “nine” → *enäni* “nineyi”, *enäniñ* “ninenin”, *enä* “nineye”; *gumrı* “kumru” → *gumrıu* “kumruyu”, *gumrıuñ* “kumrunun”, *gumrıa* “kumruya”; *süyci* “tatlı” → *süyciini* “tatlıyı”, *süyciiniñ* “tatlımın”, *süyciä* “tatlıya”.

- Vasıta hâli eki “-n”den önce gelen ünlü uzar: *arkaan* “sırt üstü”, *gaydışun* “dönerken”, *ikindiin* “ikinci vakti”, *oğrın* “gizlice”, *öylän* “öğleyin”, *yüzin* “yüzükoyun”.

- Teklik ve çokluk birinci, ikinci şahıs iyelik eklerinden önce gelen kelime sonu ünlüleri uzar: *deri* “deri” → *derim* “derim”, *deriiñ* “derin”, *derimiz* “derimiz”, *deriiñiz* “deriniz”; *guzı* “kuzu” → *guzım* “kuzum”, *guzıñ* “kuzun”, *guzıumuz* “kuzumuz”, *guzıñuz* “kuzunuz”; *hasa* “baston” → *hasaam* “bastonum”, *hasaañ* “bastonun”, *hasaamuz* “bastonumuz”, *hasaañuz* “bastonunuz”; *ülke* “ülke” → *ülkäm* “ülkem”, *ülkäñ* “ülken”, *ülkämiz* “ülkemiz”, *ülkäñiz* “ülkeniz”.

Bu kural, ünlüyle biten aile adlarından yalnız “ata” kelimesi için geçerlidir. Diğer akraba adları ünlüyle bitseler ve sözü edilen iyelik eklerini alsalar da bunlarda uzama görülmez.

- Fiil köklerinin sonunda bulunan “a” ve “e” ünlüleri, geniş zaman eki “-ar/-er”i aldıklarında uzarlar: *beze-* “süslemek” → *bezäris* “süsleriz”, *demle-* “demlemek” → *demläir* “demler”, *dırmala-* “ırmalamak” → *dırmalaar* “ırmalar”, *dile-* “dilemek” → *dilärsiñ* “dilersin”, *garşıla-* “karşılama” → *garşılaaris* “karşılarız”.

“ı” ve “i” ile biten fiillerde geniş zaman eki bazen düşmekte ve bir telâfi uzunluğu ortaya çıkmaktadır: *berer* → *bäir* “verir”, *bolar* → *boor* “olur”, *çıkta-*

rar → *çıkaar* “çıkarır”, *geler* → *gäär* “gelir”, *getirer* → *getiir* “getirir”, *göterer* → *götüär* “kaldırır”, *ötürer* → *ötiir* “geçirir”, *tutaşdırar* → *tutaşdur* “tutuşturur”.

- Fiil köklerinin sonunda bulunan ünlüler, bu fiillere zarf - fiil eki “-ıp/-ip” getirildiği zaman uzarlar: *ağla-* “ağlamak” → *ağlaap* “ağlayıp”, *gucakla-* “kucaklamak” → *gucaklaap* “kucaklayıp”, *gözle-* “beklemek” → *gözlüip* “bekleyip”, *sözle-* “konuşmak” → *sözlüip* “konuşup”.

- Fiil köklerinin sonunda bulunan ünlüler, söz konusu fiillere sıfat-fiil eki “-an/-en” getirildiğinde uzarlar: *bağla-* “bağlamak” → *bağlaan* “bağlayan”, *dile-* “istemek” → *dilään* “isteyen”, *gara-* “bakmak” → *garaaan* “bakan”, *gizle-* “gizlemek” → *gizlään* “gizleyen”.

- Sıfat-fiil eki “-yaan/-yään”in ünlüsü daima uzundur: *açyaan* “açmakta olan”, *çıkyaan* “çıkmakta olan”, *geçyään* “geçmekte olan”, *gelyään* “gelmekte olan”, *gidyään* “gitmekte olan”, *yazyaan* “yazmakta olan”.

- Zarf-fiil eki “-maan/mään”in ünlüsü daima uzundur: *görünmään* “görünmeden”, *kesmään* “kesmeden”, *salmaaan* “salmadan”, *yatmaaan* “yatmadan”.

- Zarf-fiil eki “-kaa/-kää”nin ünlüsü her zaman uzundur: *dirikäü* “o diriyken”, *duurkaaäñ* “sen dururken”, *oturkaam* “ben otururken”, *öyñüzdekääñ* “sen evinizdeyken”, *yaaşındakaa* “yaşındayken”, *yetmäänkäü* “yetişmemişken”.

- Bir başka zarf-fiil eki olan “-aağada/-ääğede”nin ünlüsü de daima uzundur: *baraağada* “gider gitmez”, *ekäğede* “diker dikmez”, *tutaağada* “tutar tutmaz”, *yüzäğede* “yüzer yüzmez”.

- Şimdiki zaman eki “-yaar/yäär”in ünlüsü her zaman uzundur: *basyaar* “basıyor”, *bezeyäär* “süslüyor”, *çıkyaar* “çıkıyor”, *gelyäär* “geliyor”, *övyäär* “öyüyor”, *sıgmayaar* “sıgımıyor”.

- İsimden isim yapma eki “mak-/mek”in ünlüsü, yaklaşma hâli ekini alınca uzar: *açmak* → *açmaağa* “açmaya”, *çekilmek* → *çekilmäğe* “çekilmeye”, *çık-mak* → *çıkmaağa* “çıkmaya”, *dökmek* → *dökmäğe* “dökmeye”.

- Bulunma hâli ekinin ünlüsü, kendinden sonra aitlik eki “-kı/-ki” gelirse uzar: *deñizde* → *deñizdäki* “denizdeki”, *elimde* → *elimdäki* “elimdeki”, *orta-*

da → *ortadaaqt* “ortadaki”, *öñde* → *öñdüüki* “öndeki”, *yaanında* → *yaanındaaqt* “yanındaki”, *yakaañda* → *yakaañdaaqt* “yakandaki”.

• İstek bildiren “-ası/-esi” eki, ünlüyle biten bir fiile geldiği zaman söz konusu ekin ünlüsü uzar: *çöplääsi gel-* “toplayası gelmek”, *okaaşı gel-* “okuyası gelmek”, *oynaası gel-* “oynayası gelmek”, *yörääsi gel-* “yürtüyesi gelmek”.

• “a” veya “c” ünlüsüyle biten fiillere teklik birinci, çokluk birinci ve ikinci şahıs emir ekleri geldiği zaman ünlü uzaması meydana gelir: *aytmaalıñ* “söylemeliyim”, *diñläüliñ* “dinleyelim”, *elääñ* “eleyin”, *iidääyin* “arayayım”, *saanaañ* “sayın”, *sooraayın* “sorayım”, *yasaalıñ* “yapalım”.

• Karşılaştırma eki “-raak/-rääk”in ünlüsü daima uzundur: *galñraak* “biraz kalın”, *gürääk* “biraz geç”, *goñurraak* “kahverengimsi”, *göşülträäk* “biraz eski”.

• Ünlüyle biten bir kelimeye yön gösteren “-k” eki geldiğinde ünlü uzaması meydana gelir: *añrı* “öte” → *añruk* “öteye”, *bääri* “beri” → *bääriik* “beriye”, *beyle* “böyle, şöyle” → *beylääk* “oraya, o tarafa”, *daşarı* “dışarı” → *daşaruk* “dışarıya”, *eyle* “şura, bura” → *eylääk* “şöyle, böyle”, *gayra* “geri” → *gayraak* “geriye”, *ileri* “ileri” → *ilerük* “ileriye”, *yokarı* “yukarı” → *yokaruk* “yukarıya”.

• Fiilden isim yapma eki “-vaaç”ın ünlüsü her zaman uzundur: *oynavaaç* “oyuncak”, *yelpevaaç* “yelpaze”.

• Şüphe edatı vazifesi gören “-kaa/-kää”nin ünlüsü daima uzundur: *haçan gidikää* “ne zaman gitti ki”, *näämedenkää* “neden ki”, *näävağt işlecekkää* “ne zaman çalışacak ki”, *niirää baryaarkaa* “nereye gidiyor ki”, *şu mukaa* “şu mu ki”.

Türkmen Türkçesindeki uzun ünlüleri ise şöyle sıralayabiliriz:

“aa” Ünlüsü: Uzun, düz ve geniş bir art damak ünlüsüdür. Dil ardının iyice geri çekilmesi ve alt çenenin dil ile birlikte iyice aşağı inip ağız boşluğunun açılışının yavaş yavaş genişleyip gitmesiyle oluşmaktadır. “aa”, kısa “a”dan biraz geride ve aşağıda meydana gelmektedir. Kullanım alanı ise, “a” ünlüsü kadar geniş değildir: *aağdık* “fazla”, *aağıl* “ağıl”, *aağın* “yorgun, bitkin”, *aaşırım* “dağ

geçidi, geçit”, *ağaçdaaki* “ağaçtaki”, *baaya-* “zengin olmak, zenginleşmek”, *baryaarkaa* “giderken”, *bulduraanda* “parıldadığında”, *daarluk* “darlık”, *duralğaa* “durağa”, *gaabak* “göz kapağı”, *gaaslak* “kalın kaşlı”, *garamaağa* “bakmaya”, *kovmaan* “kovmadan”, *parçalaapdır* “parçalamıştır”.

“aa” ünlüsüne, Arapça ve Farsçadan alınma kelimelerin değişik yerlerinde rastlamak mümkündür. Bu tür kelimelerdeki uzunluklar Türkmencede esasen, orijinalinde olduğu gibidir: *aalim* “âlim, bilgin”, *aasuuda* “sakin”, *aasık* “âşik”, *ağzaa* “organ”, *belaa* “belâ”, *coğaaap* “cevap”, *çendaan* “bazen, ara sıra”, *deryaa* “ırmak”, *dessaan* “destan”, *emmaa* “ama”, *hemraa* “yoldaş, arkadaşı”, *kaanuun* “kanun”, *minaasup* “uygun”.

Ancak bazı alınma kelimelerde bulunan uzun “â”lar kısalmıştır. Ar. *âdil* > Tkm. *adıl* “adil”, Far. *ârâm* Tkm. *aaram* “rahat, huzur”, Far. *âsümân / âsmân* > Tkm. *asmaan* “gökyüzü”, Far. *cihân* > Tkm. *cahan* “cihan, dünya”, Far. *dânâ* > Tkm. *daana* “bilgili; bilge”, Ar. *emânet* > Tkm. *amanat* “emanet”.

Farsçadan alınan “-aana”, “-baan”, “-baaz”, “-daan”, “-daar”, “-haana”, “-maan”, “-naama”, “-staan”, “-vaan”, “-zaar” ve “-zaat” eklerinin ünlüsü her zaman uzundur: *aadamzaat* “insanlık, insanlık âlemi”, *baağbaan* “bahçıvan; bahçe sahibi”, *boorçnaama* “senet”, *çaaayhaana* “kahvehane, çay ocağı”, *çölüs-taan* “çöl yer, çöllük”, *güldaan* “çiçeklik, vazo”, *gülzaar* “gül/çiçek bahçesi”, *maaldaar* “hayvan bakıcısı”, *masğarabaaz* “palyaço, soytarı”, *nuuraana* “parlak, nurlu”, *saayavaan* “şemsiye”, *saraymaan* “saray bekçisi”.

“ää” Ünlüsü: Uzun, düz ve geniş bir ön damak ünlüsüdür. *äädin* “adım”, *ääğün-* “duraklamak; vakit kaybetmek”, *äärlik* “erkeklik; mertlik”, *äävdir-* “acele ettirmek”, *çääksiz* “sınırsız”, *çekmääğe* “çekmeye”, *dääli* “deli, divane”, *dä-äncire-* “şırmak”, *depäüm* “tepem”, *düşäärsiñ* “döşersin”, *düyäü* “deveye”, *güämi* “gemi”, *gelyäärkää* “gelirken”, *gizläüp* “gizleyip”, *göökääki* “gökteki”, *gööläände* “toprağa verdiğinde, gömdüğünde”.

Farsçadan alınan “-gäär”, “-käär” ve “nää-” eklerinin ünlüsü daima uzundur: *coğapkäär* “sorumlu”, *küyzeğäär* “çömlekçi”, *nääraazi* “memnun olmayan, razı olmayan, rızasız”.

“ee” Ünlüsü: Uzun, düz ve geniş bir ön damak ünlüsüdür. Kullanım alanı oldukça sınırlıdır: *geler* > *geer* “gelir”, *heey* “ey, hey”.

“ı” Ünlüsü: Uzun, düz ve dar bir orta damak ünlüsüdür: *cuğıldı* “gıcırıtı”, *çibun* “sivri sinek”, *dündür-* “kurtulmak”, *gayğumuz* “kaygımız”, *gutaruñçaa* “bitirinceye kadar”, *uğış-* “işsiz güçsüz dolaşmak”, *uıcat-* “yele vermek, dalgalandırmak”, *usğa-* “koklamak”, *uzarla-* “izlemek, izine düşmek”, *kunçılık* “zorluk”, *oğruñça* “gizlice”, *okıı* “okuyucu”, *umutlı* “umutlu”, *uzun* “uzun”, *yalñız* “yalnız, tek”.

“ı” ünlüsünün oluşumu, “i” dan farklıdır. Dilin ucu biraz öne doğru yavaşça hareket edip ön damağa iyice yaklaşır. “ı”, böylelikle biraz önde ve yukarıda meydana gelir; “ıy” şeklinde telâffuz edilir. Bu bakımdan “ı”, söyleyişte yarı diftonglu bir ünlüdür: *çakğumuz* → *çakğıymız* “çakımız”, *dañunu* → *dañıymı* “sargıyı” vb.

“ii” Ünlüsü: Uzun, düz ve dar bir ön damak ünlüsüdür: *bääriik* “beriyce”, *berğüiniñ* “borcun”, *bütüin* “bütün”, *çüisñe-* “çiselemek”, *düireğ* “mesnet, destek”, *düişlek* “iri dişli”, *dilçüimiz* “dil bilimcimiz”, *ertürki* “yarınki”, *güice* “gece”, *gizliñlik* “gizlilik”, *içğün* “içten, candan”, *üiber-* “göndermek”, *üilçi* “elçi”, *üinçe* “ince”, *üişik* “kapı; eşik”, *öliñçüü* “ölene kadar”, *üçün* “için”.

“ii” nin oluşumu, “i” ünlüsünden farklıdır. Dilin ucu iyice öne doğru hareket edip üst ön dişlerin dibine yaklaşır, birazcık da ön damağa doğru yükselir. “ii”, böylelikle biraz önde ve yukarıda meydana gelir; “iiy” şeklinde telâffuz edilir. Bu bakımdan “ii”, söyleyişte yarı diftonglu bir ünlüdür: *geçüiniñ* > *geçüyniñ* “keçinin”, *yitğüimiz* > *yitğüymiz* “zararımız” vb.

“oo” Ünlüsü: Uzun, yuvarlak ve geniş bir art damak ünlüsüdür. Oluşumu dudakların iyice yuvarlaklaşıp öne uzaması, dilinse öncekinden biraz geri çekilmesiyle gerçekleşir ve bu özelliğiyle “o” ünlüsünden farklılık gösterir. Yani “oo” ünlüsü, “o” dan biraz geride meydana gelmektedir. Türkmencede kelime tabanlarının sadece ilk hecesinde bulunur. Kullanım alanı geniş değildir: *booraan* “kar fırtınası, boran”, *boozla-* “hüngür hüngür ağlamak”, *doolu* “dolu, boş değil”, *goozğalañ* “isyan, ayaklanma”, *ooba* “köy”, *oodun* “odun”, *oordu* “ordu”, *oortu* “tren”.

“oo”, Türkmençe birleşik kelimelerinse birinci veya ikinci kelimesinin ilk hecesinde bulunur: *demiryoolçı* “demir yolu görevlisi”, *gaanoocak* “zalim, gaddar”, *oocakbaşı* “ocağın yanına sermek için özel olarak dokunan küçük halı”, *ootluçöp* “kibrit”.

Uzun “oo” ünlüsüne bir tür birleşik kelime sayabileceğimiz şu örneklerin son hecesinde de rastlanmaktadır: *geçenimiz yook* > *geçemzook* “geçmiyoruz”, *gele-nim yook* > *gelemook* “gelmeyorum”, *gideni yook* > *gidenook* “gitmiyor”, *seçe-niň yook* > *seçeňook* “saçmıyorsun”, *yiteniňiz yook* > *yiteňzook* “kaybolmuyorsunuz”.

Verdiğimiz örneklerde “yook” kelimesi, “y”si düştükten sonra iyelik eki almış sıfat-fiil ekleriyle birleşmektedir. Bu yapı, şimdiki zamanın olumsuzunu meydana getirmektedir.

“öö” Ünlüsü: Uzun, yuvarlak ve dar bir art damak ünlüsüdür. Dudakların iyice yuvarlaklaşıp öne uzaması, dilinse alt çeneyle birlikte biraz aşağı inmesiyle oluşmaktadır: “ö”den biraz önde ve aşağıda meydana gelen “öö” ünlüsü, Türkmençe kelimelerin ilk hecesinden sonra bulunmaz: *böölek* “parça”, *döörce* “kurcalamak”, *gööğerçin* “güvercin”, *gööklük* “mavilik”, *ööde-* “ödemek”, *ööl-lük* “ıslaklık”, *öönümçilik* “üretim”, *öözleşdir-* “benimsemek, alışmak”.

“uu” Ünlüsü: Uzun, yuvarlak ve dar bir art damak ünlüsüdür. Türkmençe kelime tabanlarının sadece ilk hecesinde bulunur. Söyleyişte diftong özelliği taşır. Oluşumu, “u” ünlüsünden farklıdır. Dudaklar yuvarlaklaşıp iyice öne doğru uzar ve ağız boşluğu yavaş yavaş daralır. Sonuçta “uu” ünlüsü, “uv” şeklinde telâffuz edilir. Kullanım alanı oldukça sınırlıdır: *buuzlan-* “buzlanmak”, *duuzlu* “tuzlu”, *guudura-* “yaramazlık etmek, kudurmak”, *puudak* “budak”, *uuçlak* “ucu sivri, keskin”, *uukuçul* “uykucu”, *uuna-* “onaylamak, tasdik etmek”, *uunla-* “unlamak, un serpmek”.

“uu” ünlüsü, birleşik kelimelerinse birinci veya ikinci kelimesinin ilk hecesinde bulunur: *ikuuçul* “belirsiz, şüpheli”, *uunaş* “crişte”, *yuurtbasar* “saldırgan, istilâci”.

“üü” > “üy” Ünlüsü: Uzun, yuvarlak ve dar bir ön damak ünlüsüdür. Diftong özelliği taşır. Oluşumu, “ü”den farklıdır. Dudaklar ve dil ucu biraz öne doğru hareket eder ve ağız boşluğu yavaşça daralır. Sonuçta “üü” ünlüsü, “üy” şeklinde telâffuz edilir. Türkmencede kelime tabanlarının sadece ilk hecesinde bulunur: *çüürük* “çürük”, *güüçlen-* “güçlenmek, gücü artmak”, *süüycet-* “tatlandırma”, *süüre-* “sürümek, sürüklemek”, *üüsen-* “korkmak, çekinmek”, *üüşmeleñ* “kalabalık”, *üütge-* “değişmek, başkalaşmak”.

Önceleri sadece söyleyişte bulunan “üy” şeklindeki diftonglu yapı, günümüz Türkmenesinde yazıya da tesir ettiği için bütün “üü” ünlüleri, “üy” yarı diftonguyla yazılmaktadır: *çüüretmek* → *çüüret-* “çürütmek”, *гүüчлү* → *güüçli* “güçlü, kuvvetli; sağlam, zinde”, *сүüжемек* → *süüce-* “tatlı olmak, tatlanmak, tatlılaşmak”, *сүüжү* → *süüci* “tatlı, lezzetli”, *сүüренmek* → *süüren-* “sürünmek, sürünerek yürümek” vb.

Kiril harfli Türkmen yazısında ünlü uzunlukları sadece *diy-* “demek” ve *iy-* “yemek” gibi uzun “ii” ünlüsünün diftonglu şeklini taşıyan birkaç kelimeyle uzun “üü” ünlüsünün diftonglu şekli “üy”ü bulduran kelimelerde gösterilir. Bunların dışında yazıda uzunluklar belirtilmez.

“üy” yarı diftonguna tek heceli Türkmençe kelimelerde yaygın olarak rastlanır: *düün* “dün”, *düüp* “dip; asıl, temel”, *düüş* “düş, rüya”, *güüç* “güç, kuvvet”, *güüz* “güz, son bahar”, *süün-* “uzanmak; hızlıca geçip gitmek, uçmak”, *süüt* “süt”, *üür-* “havlamak, ürmek”, *üüş-* “toplanmak, yığılmak”.

KAYNAKÇA

- ALTAYEV, S. - G. AÇILOVA - S. GÜCÜKOV: *Türkmen Diliniñ Frazеologik Sözlügi*, Ilm Neşiryaatı, Aşgabat 1976.
- A. M. Gorkiy Adındaakı Türkmen Dövlet Universiteti: *Häüzirki Zamaan Türkmen Dili*, Aşgabat 1960.
- ANNANUROV, A.: *Türkmen Diliniñ Gusğaça Dialektologik Sözlügi*, Ilm Neşiryaatı, Aşgabat 1977.
- ATABAYEV, Atamirat: *Gumsaağat - Goşgular Ve Poemalar-*, Türkmenistan Neşiryaatı, Aşgabat 1989.

- ATACANOV, Ata: *Men Size Baryaan*, Türkmenistan Neşiryaatı, Aşgabat 1978.
- AZIMOV, Pigam A.: "Türkmen Dili Araştırmalarının Tarihçesi Üzerine", *Bilimsel Bildiriler 1972*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1975.
- AZIMOV, A. - SOPIYEV G. - ÇÖNNÄYEV Ya.: *Türkmen Dili*, Türkmenistan Neşiryaatı, Aşgabat 1974.
- AZMUN, Yusuf: *Ana Çizgileriyle Türkmençe Dilbilgisi, 1. Cilt (Sesbilgisi)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1983.
- : "Türkmen Halk Edebiyatı Hakkında", *Reşit Rahmetli Arat Armağanı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1966, s. 32-84.
- : "İran Türkmençesi - Bir Yomut Ağzı: Arzu", *Journal of Turkish Studies - Türklük Bilgisi Araştırmaları*-, Volume 2, Center for Middle East Studies of Harvard University, 1978, s. 1-46.
- : "Türkmençede Aslı ve Dolaylı Uzun Ünlüler", *Journal of Turkish Studies - Türklük Bilgisi Araştırmaları*-, Volume 14, Center for Middle East Studies of Harvard University, 1990, s. 75-94.
- BASKAKOV, N. A. - B. A. GARRIYEV - M. Ya. HAMZAYEV: *Turkmenko - Russkiy Slovar / Türkmençe - Rusça Sözlük*, Türkmenistan İlimler Akademiyası Mağtımğulı Dil ve Edebiyat İnstitutı, Moskova 1968.
- BAZIN, Louis: "Le Turkméne", *Philologiae Turcicae Fundamenta I*, Wiesbaden 1959, 308-317; Türkçesi: Efrasiyap GEMALMAZ, *Türkmençe*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1988.
- BİRAY, Himmet: *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış doktora tezi), Ankara 1992.
- ÇARIYAROV, B.: *Türkmen Diliniñ Orfoepik Sözlüğü*, İlim Neşiryaatı, Aşgabat 1978.
- ÇENELİ, İlhan: "Türkmen Türkçesi Sözlüğü", *TDAY. - Belleten 1982 - 1983*, Ankara 1986, s. 29-84.
- DULLING, G. K.: *An Introduction to the Turkmen Language*, Oxford 1960.
- DUMAN, Musa: "Türkmençede Ünlü Uzunluklarıyla Birbirinden Ayrılan Kelimeler Üzerine", *Türk Dili*, Sayı: 447, Eylül 1991, s. 212 - 218.
- ERCILASUN, Ahmet B.: *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Akçağ Yayınları, Ankara 1993.
- HAMZAYEV, M. Ya.: *Türkmen Diliniñ Sözlüğü*, Türkmenistan İlimler Akademiyası Dil Bilimi İnstitutı, Aşgabat 1962.
- HANSER, Oskar: *Turkmen Manual (Descriptive Grammar of contemporary literary Turkmen - Texts - Glossary)*, Wien 1977.

- HUDAYĞULIYEV, Muhametğulı: *Hääzirki Zamaan Türkmen Dili - Fonetika-*, Tuuraan-1 Neşiryaatı, Aşğabat 1992.
- ILKER, Ayşe: *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fül*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- KAHTALI-SİS, Nesrin: *Nuhun Tapanı - Türkmen Türkçesi Romanı - (Dil İncelemesi - Metin - Çeviri - Sözlük)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış doktora tezi), Malatya 1995.
- KARA, Mehmet: *Ata Atacanov'un Şiirleri I-II (Giriş - Metin - Aktarma - İnceleme - Gramer Dizini)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- KÜRENOV, Sapar: *Türkmen Diliniñ Uzun ve Gusğa Çekimlileri (Eksperimental - Fonetik Oçerk)*, İlim Neşiryaatı, Aşğabat 1971.
- : "Türkmen diliniñ gusğa ve uzun çekimli fonemaları ve olarıñ semantik funksiyası", *Dil Dergisi (Language Journal)*, Sayı: 15, Ocak 1994, s. 73-77.
- MEREDOV, A. - S. AHALLI: *Slovar Turkmenskoy Klassičeskoy Literaturı / Türkmen Kalas-sku Edebiyatınıñ Sözlüğü*, Türkmenistan Neşiryaatı, Aşğabat 1988.
- NARTIYEV, N.: *Türkmen Dialektologiyasınıñ Esasları*, Seyitnazar Seydi Aadındaaki Türkmen Döwlet Pedagogik İnstitutı, Çärcev 1994.
- NURBADOV, Kasım: *Deñziñ Düybündäki Öy - Goşğular, Ertekiler, Poemalar-*, Mağaarıf, Aşğabat 1986.
- PİRLIYEV, G. - SÖYEĞOV, M. - SARIHANOV, M. - GULBAYEV, G.: *Türkmen Dili - 6*, Mağaarıf, Aşğabat 1996.
- SÖYEĞOV, Miratgeldi - RECEBOV, Nıyazberdi: *Täaze Türkmen Eliipbiyi*, 2. neşir, Ruuh Neşiryaatı, Aşğabat 1995.
- SÖYEĞOV, M. - NIYAZOV, S. - BALLIYEV, Y.: *Türkmen Dili -5*, Mağaarıf, Aşğabat 1996.
- ŞÇERBINİN, V. G.: *Russko - Turetskiy Slovar / Rusça - Türkçe Sözlük*, Moskova 1989.
- ŞİMŞİR, Bilâl N.: "Türkmenistan'da Lâtin Alfabesine Geçiş Hazırlıkları", *Türk Dili*, Sayı: 518, Şubat 1995, s. 115-138.
- TEKİN, Talât: *Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 1975.
- TEKİN, Talât - ÖLMEZ, Mehmet - CEYLAN, Emine - ÖLMEZ, Zuhal - EKER, Süter: *Türk-mence - Türkçe Sözlük*, Simurg, Ankara 1995.
- TUNA, Osman Nedim: "Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller", *TDAY*, - *Belleten* 1960, s. 213-282.